

Mukaddime'nin Osmanlı dönemi Türkçe tercümesi*

Yavuz YILDIRIM

Osmanlı
Devleti
döne-
minde
Türk-

çeye kazandırılan İslam klasiklerden biri İbn Haldun'un *Mukaddime* adı ile bilinen eseridir. Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmet Sâhib Efendi (ö. 1749) 18. yüzyılın ilk yarısında *Mukaddime*'nin yaklaşık üçte ikisini çevirmiş, geriye kalan kısmı ise 19. yüzyıl ortalarında ünlü tarihçi ve hukukçu Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) tamamlamıştır. Bu çalışmalar *Mukaddime* metnini Türkçeye aktarmakla kalmamış, ek bilgi verme, eleştirme ve hatalarını düzeltme gibi pek çok katkıda bulunarak dik-kate değer bir *Mukaddime* yorumu oluşturmuştur.

Mukaddime, tarih, toplum, bilim, ekonomi ve siyaset konularında-ki sistemli analizleri sebebiyle Osmanlı ilim ve siyaset dünyasında çok-ça okunan kitaplardan biridir. *Mukaddime*'de yönetici sınıfı yakından ilgilendiren konular devletlerin aşamaları, toplum tipleri, yönetim bi-çimleri, ekonomi ve bunların birbirleriyle karşılıklı ilişkisi konularıdır. Ulema sınıfını doğrudan alakadar eden konular eğitim, bilim tarihi, li-teratür ve İbn Haldun'un bunlarla ilgili düşünceleridir. Tarihçiler için ise yukarıda saydığımız unsurlar, tarihi yapan etkenler olarak önem ta-şımaktadır. Bu sebeplerle İbn Haldun'un görüşleri Osmanlı tarihçile-ri, toplum ve siyaset düşünürleri arasında pek çok takipçi bulmuştur. Bunlar arasında Taşköprüzade, Katip Çelebi, Naimâ, Münecimbaşı, Pîrîzâde Mehmet Sâhib Efendi, Hayrullah Efendi, Ahmet Cevdet Pa-şa bulunmaktadır. Osmanlı düşünürleri arasında bir "İbn Haldun ekolü"nden söz edilmektedir.¹

* Bu makale, 8-10 Ekim 2004'te Bilim ve Sanat Vakfı Medeniyet Araştırmaları Merkezi tarafından tertip edilen "Klasîği Yeniden Düşünmek" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan tebliğin gözden geçirilip genişletilmiş halidir.

1 Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 153-163; Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and Ibn

Mukaddime, bu yaygın ilginin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi 18. yüzyılın ilk yarısında, Lale Devri adıyla bilinen dönemde altı bölümden oluşan kitabın ilk beş bölümünü çevirmiştir. Onun tercüme ettiği kısımlarda tarih metodolojisi, dünya coğrafyası, bedevî ve hadarî toplum tipleri, devletin oluşumu, geçirdiği aşamalar ve yıkılışı, şehir ve medeniyet, ekonomi konuları yer almaktadır. Tercüme etmediği (veya edemediği) altıncı bölüm ise bilim, İslam ilimleri, aklî ilimler, eğitim ve edebiyat konularına aittir.

Pîrîzâde *Mukaddime*'yi Arapça bilmeyen Osmanlılar için tercüme ettiğini şu ifade ile belirtmiştir: “Bu te'lîf-i merğûb Arabiyyü'l-lisân olmakla nef'i havâssa mahsûs olup kelâm-ı Arab'ı fehm ü idrâkte râcîl olan ricâl intifâ'dan mahrum olmakla *Mukaddime*-i mezkûrenin üslûb-ı Türkî üzere tercüme ve inşâsı (...)”. Ulemanın bazı önde gelenleri de onu bu tercümeğe teşvik etmişlerdir.² Cevdet Paşa da herkesin *Mukaddime-i İbn Haldun* adıyla meşhur olan kitaba rağbet ettiğinden dolayı Pîrîzâde'nin bu tercümeğe giriştiğini vurgulamıştır.³ Pîrîzâde, altıncı bölümü neden tercüme etmediği konusunda herhangi bir şey söylememektedir. Cevdet Paşa, bilim ve edebiyat konularını içeren ve *Mukaddime*'nin üçte birini kapsayan bu bölümün, kitabın en zor kısmı olduğunu belirterek Pîrîzâde'nin bu işin altına girmeye cesaret etmediğini ima etmektedir (Cevdet Paşa, s. 3).

Mukaddime'nin Lale Devri'nde tercüme edilmesi bir tesadüf olmasa gerektir. 1718-1730 yılları arasındaki bu dönemde Osmanlı Devleti bir kültür hamlesine girişmiştir. Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından tercüme heyetleri kurulmuş, Arapça, Farsça ve Yunancadan bazı kitaplar Türkçeye aktarılmıştır. Bu kitaplar tarih, coğrafya ve aklî/felsefi ilimlerle ilgilidir. İlk Türk matbaası da yine bu dönemde kurulmuştur. Pîrîzâde'nin 1725-1730 yılları arasında yaptığı *Mu-*

Khaldunism in 16th Century Ottoman Letters”, *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, (ed. Bruce B. Lawrence), E. Brill, Leiden 1984, s. 46-68; Ejder Okumuş, “İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 6 (1999/1), s. 183-208.

2 İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn Haldun* I-II, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Takvimhâne-i Âmire [İstanbul] Receb 1275/Şubat 1859, s. 3 (mütercimim önsözü). Bu çalışmamızda, aşağıda da belirteceğimiz gibi daha sağlıklı olması sebebiyle İstanbul baskısını esas aldık.

3 İbn Haldun, *Mukaddime-i İbn-i Haldun'un Faslı Sâdisinin Tercemesi*, çev. Ahmet Cevdet Paşa, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1277/1860, s. 3.

kaddime çevirisinin, Lale Devri tercüme faaliyeti çerçevesinde gerçekleşmiş olabileceği akla gelmekle birlikte bu konuda herhangi bir bilgi ulaşamadık. Bu dönemde tercüme edilen kitaplar ve mütercimler hakkında bilgi veren çalışmalar, *Mukaddime* tercümesinden söz etmektedir. ⁴ Pîrîzâde, bu dönemde matbaada basılacak kitaplar için ulema sınıfının bazı önde gelenleriyle birlikte “musahhihlik” görevi yürütmüştür.⁵ Pîrîzâde yukarıda belirttiğimiz gibi “ulemanın bazı önde gelenlerinin *Mukaddime*'yi tercüme etmesi için kendisini teşvik ettikleri”ni belirtmiş, bu konuda başka bir şey söylememiştir. Pîrîzâde, bu tercümeyle ferdi bir gayretle yapmış olsa bile Lale Devri'nin bilimsel faaliyetleri destekleyen atmosferinin de böyle bir çalışmayı teşvik ettiği açıktır.

Mukaddime'nin bilim ve edebiyatı inceleyen altıncı bölümünü ise Ahmet Cevdet Paşa 1859 yılında tamamlayarak Türkçeye kazandırmıştır. 1851'de kurulan ve Tanzimat döneminde bir ilimler akademisi işlevi gören Encümen-i Dâniş, *Tarih-i Cevdet*'in yazımı ile birlikte bu görevi de ona yüklemiştir. Bu dönem de -Lâle Devri gibi- devlet eliyle birçok tercümenin yapıldığı bir kültürel atılım dönemidir. Tarih, coğrafya, iktisat, matematik, tabiat bilimleri alanlarında tercüme yapılmıştır.⁶

Pîrîzâde ve Cevdet Paşa, *Mukaddime*'nin tam bir metnini elde edebilmek için İstanbul'daki farklı yazmaları karşılaştırmışlardır. Bugüne kadarki *Mukaddime* baskılarını, yazmalarını ve tercümelerini karşılaştıracak bir araştırma, -bazı küçük eksikleri olmakla birlikte- Osmanlı tercümesinin, bu klasiğin bugüne kadarki en nitelikli tercümelerden biri olduğunu gösterecektir.⁷

4 Mehmet İpşirli, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 33-42; Salim Ayduz, “Lale Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 3 (1997/1), s. 143-170.

5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982, c. IV, bölüm 1, s. 161.

6 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988, s. 144, 161, 168; Abdullah Uçman, “Encümen-i Dâniş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XI; Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, 573-595, s. 592.

7 Ne yazık ki dünyadaki bütün yazmaları üzerinde çalışılarak basılmış eksiksiz bir *Mukaddime* metnine hâlâ sahip değiliz. Ali Abdülvahid Vâfi'nin ciddi bir emek harcayarak neşrettiği metinde ise Türkiye'deki yazmalardan yararlanılmadığı için bazı eksikler bulunmaktadır. Franz Rosenthal İngilizce tercümesinde Türkiye'deki bazı yazmalardan istifade ederek bu eksikleri önemli ✍

Aralarında bir asırdan daha fazla bir zaman bulunan her iki tercüme de dönemlerinin dil ve üslup özelliklerini taşımaktadır. Pîrîzâde'nin üslubu daha edebi iken Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin bir özelliği olarak Pîrîzâde'ye kıyasla daha sade bir üslup tercih etmiştir.

Pîrîzâde ve Cevdet Paşa tercümeleleri, kendi dönemlerinin tercüme anlayışlarını da yansıtmaktadır. Özellikle Pîrîzâde'nin çevirdiği bölümler, günümüzün metne sadakati esas alan tercüme usulünden farklı olarak gerekli görülen ilavelerin de yapıldığı ve tercüme ile şerhin iç içe geçtiği bir metindir. Cevdet Paşa ise günümüzün anlayışına yakın bir tavırla, kendi düşüncelerini ve katkılarını, tercüme ettiği metinden ayrılarak notlandırmıştır.

Başta Cevdet Paşa olmak üzere her iki mütercim de *Mukaddime*'yi şu yönlerden zenginleştirmişlerdir:

- 1- Gördükleri eksikleri tamamlamaya çalışmışlardır.
- 2- Tesbit ettikleri bazı yanlışları düzeltmişlerdir.
- 3- İzaha muhtaç gördükleri konuları açıklayıcı notlarla zenginleştirmişlerdir.

Pîrîzâde ve Cevdet Paşa'nın katkılarının iki yönden önemi bulunmaktadır:

- 1- *Mukaddime*'nin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.
- 2- Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. yüzyıllardaki zihniyet dünyasını - kısmen de olsa- yansıtmaktadır. Bu katkıların, *Mukaddime*'de işlenen konulara Osmanlı ulema ve yöneticilerinin yaklaşımları hakkında fikir verebileceğini düşünmekteyiz.

A. *Mukaddime* Tercümesinin İstanbul ve Kahire (Bulak) Baskıları

19. yüzyıl ortalarında İslam dünyasının önemli merkezlerinden Kahire ve İstanbul'un, *Mukaddime*'nin Türkçe tercümesini birbirine çok yakın tarihlerde yayınlama yarışına girdikleri görülmektedir. Pîrîzâde'nin çevirdiği kısım, tercüme edildikten yaklaşık bir buçuk asır sonra ilk defa 1858'de Kahire (Bulak)'ta basılmış, ertesi yıl ikinci baskısını yapmıştır. Bu baskı büyük boy tek cilt halindedir. Pîrîzâde'nin tercüme etmediği kısım ise kitabın bütünlüğünün bozulmaması için Arapça olarak baskının sonuna eklenmiştir.

ölçüde gidermişse de yazmaların bir kısmına bakmamış (veya bakamamış) olduğundan onun da bazı küçük eksikleri bulunmaktadır.

Pîrîzâde tercümesi Bulak baskısından çok kısa bir süre sonra 1859'da İstanbul'da iki cilt halinde basılmıştır.⁸ Pîrîzâde'nin tercüme etmediği altıncı bölüm ise bu baskıya eklenmemiştir.

Mukaddime tercümesinin hem Bulak hem İstanbul baskılarının başında kitap ve müellif hakkında bilgi verilmiştir. Bulak baskısının başına “Terceme-i İbn Haldun” başlığı ile Ali Cevdet tarafından Türkçe olarak yazılan bölümde tercümenin basılmasını Mısır Hidivi'nin emrettiği, birçok nüshanın karşılaştırılarak müstensih hatalarının düzeltilmeye çalışıldığı belirtilmiş, ardından İbn Haldun'un hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.⁹ Tercümenin başlangıç kısmında ise Pîrîzâde'nin yazdığı önsözden haberdar olmayan Ali Cevdet, kendisi bir önsöz kaleme almıştır. İbn Haldun hakkındaki bu bilgi, İstanbul baskısının birinci cildinin başlangıcına “Terceme-i Hâl-i Müellif-i Kitab” başlığı ile yazarı belirtilmeden konulmuştur. Ardından Pîrîzâde'nin tercümesi için kendisinin kaleme almış olduğu önsöz yer almıştır. İkinci cildin başında ise mütercim Pîrîzâde'nin hayatı, *İzzî Tarihî*'nden iktibas edildiği belirtilerek verilmiştir.

Pîrîzâde'nin *Mukaddime* tercümesine katkılarının bir kısmı sayfa kenarlarında yer almıştır (*derkenar*). İstanbul baskısında bulunan derkenarlardan mütercime ait olanların çoğunluğu Bulak baskısında da bulunmaktadır. Ayrıca Bulak baskısında çok az sayıda da olsa kitabı tabedenin sayfa kenarlarına “li't-tâbi” imzasıyla koyduğu bazı notlar göze çarpmaktadır.

Pîrîzâde tercümesinin İstanbul ve Bulak baskıları karşılaştırıldığında bazı farklar göze çarpmaktadır. Bunların bir kısmı metnin anlamını değiştirmeyen kelime farklılıklardır. Mesela “kerîmesi”-“âyet-i kerîmesi” (Pîrîzâde, İstanbul, I, 254), “asabe”-“asabiyye” (İstanbul, I, 250), “kabilesi”-“kabilesini” (İstanbul, I, 253), “ulemânın ekseri”-

8 Bu tercüme, *Mukaddime*'nin Arapça neşirlerinin en mükemmeli olan Vâfi neşri ile mukayese edildiğinde bazı farklar görülmektedir. Sözelimi az da olsa Vâfi'ye göre bazı eksikler bulunmaktadır. Mesela *Mukaddimetü İbn Haldun* I-III, (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), 3. bsk., Daru Nehdati Mısır, Kahire ts., c. I, s. 482, onuncu satırdan altı kelimelik bir istisna cümlesinin karşılığı Pîrîzâde tercümesinde görülmemektedir (Pîrîzâde, I, 238). Bunun sebebi, tercüme edilmeyen parçanın, Pîrîzâde'nin tercümesine esas aldığı *Mukaddime* nüshası veya nüshalarında bulunmaması olabilir.

9 Bu kısmın, İbn Haldun'un otobiyografisine dayanılarak hazırlandığı anlaşılmaktadır; bkz. İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi'İbn Haldun ve Ribletuhu Ğarben ve Şarhan*, (nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî), Kahire 1370/1951.

“bazı ulemâ” (İstanbul, I, 342). Bazı farklar ise anlam değiştirmektedir. Mesela “ilim”-“amel” (İstanbul, I, 222), “seniyye”-“nesebiyye” (İstanbul, I, 231), “kurrâ”-“Kur’ân” (İstanbul, I, 236), “ta’dîd”-“ta’dîl” (İstanbul, I, 250), “izâ’at”-“itâ’at” (İstanbul, I, 243). Bu tür farkların, yazmaların müstensihlerinden veya baskıdan kaynaklanan hatalar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bir baskıda olup diğerinde bulunmayan ibareler de söz konusudur. Bu farklar çoğunlukla bir kelimedenden ibaret iken nadir olarak birkaç kelimedenden oluşabilmektedir. Bunlar genellikle cümlenin anlamında değişikliğe yol açmamaktadır.

İki baskı arasındaki bu farklara bakıldığında genellikle İstanbul baskısının daha sağlıklı olduğu, Bulak baskısında ise daha fazla hata yapıldığı görülmektedir. Devam etmekte olan *Mukaddime* tercümesini neşir çalışmamızda biz her iki baskıyı da karşılaştırmakta ve bu farkların önemli olanlarını göstermeyi hedeflemekteyiz.

Pîrîzâde’nin soyundan gelen ve Osmanlı Devleti’nin son döneminde II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra bir müddet şeyhülislamlık görevi ifa eden Pîrîzâde Sahib Molla’nın Bulak baskısını beğenmediği, İstanbul basımı için müsveddesi kendisinde bulunan ve bizzat mütercim hazırladığı bir başka nüshanın esas alındığını söylediği Babinger tarafından aktarılmaktadır.¹⁰

Ahmet Cevdet Paşa da *Mukaddime*’nin henüz tercüme edilmemiş olan altıncı bölümü üzerinde emek mahsulü bir çalışma yapmış, farklı *Mukaddime* yazmalarını karşılaştırarak tam bir nüsha elde etmeye gayret etmiştir (Cevdet Paşa, s. 38). Bundan dolayı *Mukaddime*’nin Arap dünyasında yapılan baskılarında bulunmayan bazı kısımlar Cevdet Paşa tercümesinde yer almaktadır.¹¹ Bu tercüme daha önce basılan Pîrîzâde tercümesinin üçüncü cildi olarak 1860 yılında İstanbul’da basılmıştır.

Cevdet Paşa, *Mukaddime*’nin altıncı bölümünün başından yapılan ve Bulak baskısına konulan tercümenin Pîrîzâde’ye değil, II. Mahmud dönemi devlet adamlarından İsmail Ferruh Efendi’ye ait olduğunu tespit etmiş, ancak üslubunu beğenmemiş, bazı eksikler ve gereksiz fazlalıklar görmüş, bunun yanında tercümenin tek üsluba sahip olma-

10 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yay., Mersin 1992, s. 309.

11 Cevdet Paşa tercümesi s. 37’de sayfa ortasındaki paragraf gibi. Bu paragraf, Türkiye’deki *Mukaddime* yazmalarından da istifade eden Franz Rosenthal’in ve Süleyman Uludağ’ın tercümelerinde yer almaktadır.

sı gerektiği düşüncesiyle bu bölümü başından itibaren tercüme etmiştir (Cevdet Paşa, s. 3-4).¹²

B. Pîrîzâde ve Cevdet Paşa'nın *Mukaddime* Tercümesine Katkıları

Pîrîzâde ve Cevdet Paşa çeşitli şekillerde *Mukaddime*'ye katkıda bulunmuşlardır. Aşağıda yapacağımız sınıflamanın hemen hemen her maddesine ait katkılarında mütercimler –özellikle Cevdet Paşa- fırsat bulduklarında kendi şahsî kanaatlerini de ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. Pîrîzâde'nin, Osmanlı padişahının İslam dünyasının lideri olduğu (II, 58-59), Cevdet Paşa'nın İslam dünyasında Gazzâlî'den önce mantık ilmine olumlu bakılmazken Gazzâlî'den sonra bu bakışın değişerek artık ilim için gerekli sayıldığı, bunun da ilim anlayışlarının farklı dönemlerde değişebileceğine bir örnek olduğu (s. 141), tasavvufun vahdet-i vücud konusunda bu görüşe meylini gösteren bir yorumu (s. 95) bu tip örneklerdendir.

Cevdet Paşa, *Mukaddime* metnine Pîrîzâde'den daha fazla katkı yapmıştır. Tercüme ettiği bölümde yer alan hemen her konuyu yorumlarıyla zenginleştirmiştir. Bu yorumların hacmi yaklaşık olarak çevirdiği kısmın üçte birine ulaşmaktadır. Bu zenginliğin başta gelen sebebi, Cevdet Paşa'nın, *Mukaddime*'nin bilim ve edebiyat bölümünü çevirmiş olmasıdır. Zira bu konular Cevdet Paşa'ya hem İslam ilimleri hem de aklî ilimlerdeki birikimini rahatça sergileme fırsatı vermiştir.

Cevdet Paşa'nın katkısının Pîrîzâde'ninkilere kıyasla daha düzenli olduğu görülmektedir. Notlar metin arasında yer almış, ancak tercümeden ayırmak için başına “li'l-mütercim”, sonuna ise “temme kelâmü'l-mütercim” veya “intehâ kelâmü'l-mütercim” ifadeleri konulmuştur. Ancak zaman zaman mütercim yorumunun başlangıcını ya da bitişini gösteren bu ifadelerin konulmadığı da görülmektedir. Pîrîzâde'nin katkıları ise hem tercüme içinde hem de sayfa kenarlarında yer almaktadır. Tercüme içindeki katkılarını bazen kendisine ait olduğunu belirterek bazen de belirtmeden sunmuştur. Sayfa kenarlarındaki notların ise Pîrîzâde'ye ait olduğu belirtilmiştir.

¹² Bulak baskısında altıncı bölümün başından ilm-i ferâiz konusuna kadarki az bir kısmının tercümesi de yer almıştır. Tercümenin sonunda verilen bilgide Pîrîzâde'nin tercümeyi burada bıraktığı belirtilmekte ve İsmail Ferruh Efendi'den söz edilmemektedir; bkz. İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Bulak, Şa'ban 1274/Mart-Nisan 1858, s. 529.

Pîrîzâde ve Cevdet Paşa, tercüme sırasında müracaat ettikleri farklı kaynakların isimlerini ve müelliflerini bazen kaydetmişler, ancak çoğunlukla kaydetmemişlerdir. Pîrîzâde ve Cevdet Paşa'nın *Mukaddime* tercümesine katkıları şöyle sınıflandırılabilir:

1. Eleştiri ve Düzeltmeler

Pîrîzâde ve özellikle Cevdet Paşa, İbn Haldun'un *Mukaddime*'de sunduğu bazı görüşleri eleştirerek kendi düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Kimi zaman da doğru olmayan bazı bilgileri düzeltme yoluna gitmişlerdir.

Pîrîzâde'nin, çok az da olsa bazı konularda İbn Haldun'dan farklı düşündüğü görülmektedir. Bu tip görüşlerini genellikle metin içindeki katkılarında değil, derkenarlarda ifade etmiştir. Mesela devletlerin ömrü hakkında İbn Haldun ortalama yüz yirmi yıl biçerken Pîrîzâde şiirsel bir üslupla -biraz da abartarak- Osmanlı Devleti'nin beş yüz seneye yakın bir zamandır dünya çapında bir devlet olarak ayakta durduğunu belirtmiştir (Pîrîzâde, I, 304, derkenar).

Pîrîzâde, beşerî coğrafya ile ilgili olarak dünyanın kuzey ve güneyinde insan topluluklarının yaşadığı bölgelerin son sınırları hakkında İbn Haldun'un Batlamyus'a dayanarak verdiği bilginin artık geçersiz olduğunu, zira pek çok araştırmacının daha kuzey ve daha güneyde meskûn bölgeler keşfederek haritalarda gösterdiklerini belirtmiştir (Pîrîzâde, I, 78, derkenar).

Coğrafya ve iklim şartlarının insana etkisi konusunda İbn Haldun'un çok sıcak ve çok soğuk bölgelerde yaşayanların zihni melekelerinin fazla gelişmediği şeklindeki görüşünün bilimsel olmadığı, çünkü Afrika'da Habeşistan ve oraya yakın bölgelerde yaşayan zenciler arasında akıl ve bilgi özellikleriyle tanınan pek çok kimse bulunduğu ifade edilmiştir (Pîrîzâde, I, 151, derkenar).¹³ İbn Haldun'un coğrafya konusunda değindiği mesafe ölçüm tekniği meselesindeki görüşüne Pîrîzâde katılmamış, kaynak göstererek farklı görüşleri ortaya koymuş ve İbn Haldun'un düşüncesinin bunlara aykırı olduğunu belirtmiştir (I, 80-81, derkenar).

13 Kim tarafından düşüldüğü belirtilmeyen bu notun Bulak baskısında Pîrîzâde'ye ait olduğu kaydedilmiştir (s. 105, derkenar). Coğrafya konusundaki başka eleştiri ve düzeltmeler için bkz. Pîrîzâde, c. I, s. 78, 142 (derkenar). Musahhihin coğrafya konusunda mütercim Pîrîzâde'ye bir eleştirisi için bkz. c. I, s. 81 (derkenar).

Pîrîzâde, İbn Haldun'dan farklı düşündüğü bazı konulardaki görüşlerini metin içinde ve kendisine ait olduğunu belirterek ifade etmiştir. İbn Haldun, realiteyi göz önüne alarak İslam coğrafyasının genişliğinden dolayı tek halifenin idaresi altında kalmasının zor olduğunu, bu sebeple birbirinden uzak bölgelerde aynı anda birden fazla halifenin bulunmasının meşruiyetini savunmuştur. Pîrîzâde ise bu görüşe temelden karşı çıkmamakla birlikte İslam dünyasının bir tek otoritenin yönetimi altında olması gerektiğini savunan teorisyenlerin argümanlarını sunmuş ve aralarında Hint Okyanusu gibi büyük bir coğrafi engel bulunmayan ülkelerde birden fazla halifenin ortaya çıkmasını meşru görmemiştir (Pîrîzâde, I, 342-43). İslam dünyasının farklı bölgelerini ve birçok Müslüman etnik topluluğu idare eden Osmanlı Devleti'nin yönetim organlarında görev yapan Pîrîzâde, böylece Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ve İslam dünyasındaki liderlik iddiasını savunmuştur.

İsmi tespit edemediğimiz bir şahsın Pîrîzâde tercümesinin yazmalarından birinde bulunan katkılarından söz etmeden geçemeyeceğiz. Muhtemelen ulema sınıfından bu şahsın, sayfa kenarlarına “muharrir” imzasıyla düştüğü notlar oldukça dikkat çekicidir. Hemen her sayfada yer alan bu yorumların önemli bir kısmı İbn Haldun'un görüşlerine eleştiri getirmektedir. Mesela İbn Haldun'un metodolojisinin bariz özelliklerinden birini oluşturan deneyciliği, tercümenin henüz ilk sayfasında şöyle tenkit edilmektedir:

“Âgâh [dikkat]! İbn Haldun hazretlerinin derûn-ı *Tarîb*'de zikredeceği garâib-i mebâhis [ilginç konular], ekserî tecrübeden alınmıştır. Bu surette sadece mücerribe [tecrübe sahibine] yakîn ifade edip ve ezminenin [zamanların] ihtilafı ile dahi muhtelif olur. Nitekim kendisi dahi işaret eder. Dikkat oluna!”¹⁴

Cevdet Paşa da İbn Haldun'un bazı görüşlerini düzeltme yoluna gitmiştir. Mesela İslam dünyasının doğu bölgelerini yeteri kadar tanımadığı için İbn Haldun'un bu bölgelerde kendi döneminde yetişen bazı önemli alimlerden haberdar olmadığını belirtmiş ve bunlar hakkında bilgi vermiştir (Cevdet Paşa, s. 239). Kur'an ilimleri alanında İbn Haldun nesih konusunun bir bilim dalı haline gelmediğini ifade ederken Cevdet Paşa onun bu alandaki kitaplardan haberdar olmadığı için böyle bir kanaate vardığını belirtmiş ve nesih literatüründen kısaca bahsetmiştir (Cevdet Paşa, s. 34). Fıkıh ilmi konusunda İbn Hal-

¹⁴ İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun*, çev. Pîrîzade Mehmed Sâhib, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal bölümü no. 833.

dun'un "münazara" ile "cedel"i aynı şey saymasına mukabil, bunların farklarını işlemiştir (Cevdet Paşa, s. 58-59).

Aklî ilimler konusunda da İbn Haldun bu ilimlerin ilk olarak eski İran ve Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıktığını iddia ederken Cevdet Paşa Hindistan, Mısır ve Irak'ın, eski İran ve Roma İmparatorluğu'ndan önce aklî ilimlere beşiklik ettiğini ifade etmiştir (Cevdet Paşa, s. 103). Eski Yunan tarihi hakkında İbn Haldun'un sunduğu bilgiyi düzeltmiş (Cevdet Paşa, s. 104), İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından Hz. Ömer'in emriyle yakıldığı iddiasına karşı bu hadisenin İslam'dan önce vuku bulduğunu (Cevdet Paşa, s. 105) kaydetmiştir. Hanbelî-seleflerin Allah'ın varlığı ve sıfatları hakkındaki düşüncelerini genişçe verdikten sonra eleştirerek (Cevdet Paşa, s. 78-79) bu ekole oldukça yakın duran İbn Haldun'u da dolaylı yoldan tenkit etmiştir.

2. İbn Haldun'dan Sonraki Gelişmeler Hakkında Bilgi

İbn Haldun (ö. 1406) ile Pîrîzâde (ö. 1749) arasında yaklaşık üç buçuk yüzyıl, Cevdet Paşa (ö. 1895) arasında ise yaklaşık beş yüzyıl bulunmaktadır. *Mukaddime*'nin her iki mütercimi de İbn Haldun ile kendi aralarında meydana gelen bazı gelişmeleri tercümelerine kaydetmişlerdir. Özellikle Cevdet Paşa, çoğunluğu çeşitli bilimlerde meydana gelen gelişmeler ile ilgili olmak üzere pek çok not düşmüştür.

Cevdet Paşa'nın bu tür katkılarına birçok örnek verilebilir. İslamî ilimlerin ele alındığı konularda Hanbelî mezhebi mensuplarının İbn Haldun'dan sonra daha da azaldıkları (Cevdet Paşa, s. 46), Osmanlı Devleti halkının çoğunun Hanefî mezhebi mensuplarından oluştuğu ve İslam hilafetinin Osmanlılarda bulunması sebebiyle İslam dünyasında Hanefî mezhebinin önde geldiği (Cevdet Paşa, s. 47), fıkıh ilminin bir dalı olan hilâfiyyât İbn Haldun zamanında İslam dünyasının şark bölgelerinde (bugünkü Orta Doğu) revaçta iken artık buralarda isminin dahi unutulup kitaplarının nadir olarak bulunduğu (Cevdet Paşa, s. 57) gibi notlar yer almaktadır.

Mukaddime'nin "aklî ilimler" şeklinde adlandırdığı konularda da Cevdet Paşa'nın yeni gelişmelerle ilgili notları bulunmaktadır. İbn Haldun'dan sonra İslam dünyasında aklî bilimlerin gerilemesi, buna mukabil Avrupa'da yükselişi (Cevdet Paşa, s. 114-115), on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın, dünyada bilimlerin ve İbn Halduncu anlamda- "medeniyet" in en gelişkin bölgesi haline geldiği (Cevdet Paşa, s. 115), matematik ve geometri konularında İbn Haldun ile Cevdet Paşa dönemleri arasındaki bazı farklar (Cevdet Paşa, s. 102) gibi.

Pîrîzâde'nin bu tür katkıları Cevdet Paşa'ya kıyasla oldukça azdır. Pîrîzâde -ve ondan çok daha az olarak musahhih Tahir'in- *Mukaddime* tercümesine en fazla katkıda buldukları bilimlerden biri, belki başta geleni coğrafyadır. Gerek İbn Haldun'un ulaşamadığı, gerekse onun vefatından sonra coğrafya bilimindeki gelişmelerle elde edilen pek çok yeni bilgiyi tercüme aktarmışlardır. Pîrîzâde, Osmanlı tarihi hakkında nadir olarak bilgi vermiş, bazen Osmanlı dönemi ile önceki dönemler arasında kıyaslamalar yapmıştır. Mesela Osmanlı maliyesi ile ilgili olarak on sekizinci yüzyılın başlarında kendisinin de katkısının bulunduğu para ayarı çalışması (Pîrîzâde, II, 56-57, derkenar), Abbasî halifelerinin, mühürlerini vezirlerine teslim etmeyerek kendi ellerinde tutmalarına mukabil, Osmanlı sadrazamlarının, padişahların mühürlerini taşıması (II, 117, derkenar), İbn Haldun'un görüşü çerçevesinde Kuzey Afrika ve Endülüs'te yargı kurumlarının asabiyyet ile ilgisi konusunda geçmiş dönemlerle on sekizinci yüzyıl arasındaki fark (II, 145, derkenar), müzik konusu içinde Osmanlı mehter müziği hakkında bilgi (II, 349, derkenar) bu konuda verilebilecek örneklerdendir. İbn Haldun, *Mukaddime*'nin dünya coğrafyasını anlattığı kısmında Anadolu'da Osmanlıların hakimiyetinden kısaca söz etmiştir. Derkenara bu bilgiyi tamamlamak üzere şöyle bir not konulmuştur: "Allahü a'lem müverrih-i merhumun vaktine idrak ettiği Yıldırım Bâyezîd Han hazretleri yahut vâlid-i mâcidleri merhum Gâzî Hüdâvendigâr [I. Murad] hazretleri olmak gerektir." (Pîrîzâde, I, 132, derkenar).¹⁵

3. Konu Açıklama

İbn Haldun *Mukaddime*'de bazı konuları kısa bilgi vererek yahut bir kişiden bahsedip üzerinde durmadan geçmiştir. Mütercimler ise bu gibi bazı konularda ilave bilgi sunmuşlardır. Mesela İbn Haldun, yönetim olgusunun insan toplulukları için önemi ve gerekliliği konusunu tartışırken İslam filozoflarının görüşlerini oldukça kısa bir şekilde özetleyip onlara cevap olarak toplumda nizamın sağlanabilmesi için nübüvvetin mutlaka gerekli olmadığını, kitap ehli olmayan toplumlarda da yönetim olgusunun görüldüğünü belirtmiştir.¹⁶ Pîrîzâde ise İbn Haldun'un konuyu işleyişini yeterli görmeyerek İslam filozofları ile kelamcılar arasında nübüvvet konusundaki tartışmayı kaynaklara da başvurmak suretiyle daha geniş bir şekilde ortaya koymuştur (Pî-

¹⁵ Bu imzasız not musahhihe ait olabilir.

¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, s. 338-39.

rîzâde, I, 74-76).¹⁷ Müzik, tefsir, fıkıh ve kelim ilimlerinin çeşitli konularında da Pîrîzâde'nin katkıları görülmektedir. Mesela hilafet konusunda kelamcılarının görüşlerinin hüsün-kubuh konusuna dayanması ve farklı mezheplerin bu konudaki görüşleri (I, 339-41), aynı anda birden fazla halifenin ortaya çıkması durumuyla ilgili görüşler (I, 342-43), hilafetin şartları hakkında Hanefî ve Mâtürîdî fakih ve kelamcılarının görüşleri (I, 344-46), yaşadığı dönemde (on sekizinci yüzyılın ilk yarısı) “emîrül-mü'minîn” ünvanına İslam dünyasında sadece Osmanlı padişahının layık olduğu (II, 58-59, derkenar) gibi. “Emîrül-mü'minîn” ünvanı, İslam halifelîğinin eşanlamlısı olan terimlerinden biridir.

Cevdet Paşa tercüme ettiği bilim ve edebiyat bölümünde hemen hemen bütün bilimlere katkıda bulunmuştur. Din ilimlerinde Nasr sure-sini tefsir etmesi (Cevdet Paşa, s. 30-31), fıkıh usulü kitapları ve müellifleri (s. 56), kelim ilmi (s. 66), kelim akımları ve özellikle İbn Haldun'un değinmediği gerekçesiyle Mâtürîdîlik (s. 68-70), Mu'tezile'nin kader anlayışı (s. 75), eski Yunan filozoflarının Allah hakkındaki görüşleri (s. 76), Hanbelî-Seleflerin Allah'ın sıfatları hakkındaki itikatlarını genişçe vererek eleştirmesi (s. 78-79), metinde kelim konusunda zikredilen bir hadisin tamamının Türkçesi (s. 80), ruhun varlığını yeni gelişen pozitif bilimlerin verilerine dayanarak inkar edenlere verdiği cevap (s. 98) Cevdet Paşa'nın katkılarındandır.

Aklî ilimlerde Cevdet Paşa'nın pek çok katkısına örnek olarak astronomi bilimi (Cevdet Paşa, s.103), eski Yunan'da önemli filozoflar ve felsefî akımlar (s.106-110), İslam felsefesinin ortaya çıkışı ve ilk filozoflar (s.122-125), belli başlı İslam filozofları ve felsefî akımları (s.111-113), tıp ilmi konusunda Ebû Bekir er-Râzî (s. 144) hakkında verdiği bilgiler zikredilebilir.

4. Kavram Geliştirme

İbn Haldun'un *Mukaddime*'de ele aldığı halde tam olarak kavramlaştırmadığı bazı konularda Pîrîzâde'nin kavram geliştirdiği, böylece konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığı görülmektedir. “Sebeb asabiyeti” böyle bir kavramdır. İbn Haldun “asabiyet” kavramı ile bedvî kabilelerin dayanışma gücünü ifade ederken asabiyeti ikiye ayırmıştır. Birincisini “aynı soydan gelenlerin oluşturduğu güç” anlamın-

¹⁷ Yorumun boyutlarını somut bir şekilde ortaya koyabilmek için belirtelim ki bu konu *Mukaddime*'nin Vâfi neşrinde 21 satır, Pîrîzâde'de ise tercümeyle birlikte 66 satır işgal etmektedir.

da “nesepten kaynaklanan asabiyet” şeklinde tanımlarken ikinci kategoriye meydana getiren “farklı soydan gelenlerin oluşturduğu güç” anlamındaki asabiyeti net bir şekilde adlandırmamış ve sadece “asabiyet manasında bir şey” olarak tanımlamıştır.¹⁸ Pîrîzâde ise ikinci kategoriye daha açık bir kavramla tanımlamıştır: “Sebeup asabiyeti” (Pîrîzâde, I, 257). Pîrîzâde, İbn Haldun’un tam olarak kavramlaştırmadığı bir düşüncesini yeni bir kavramla ifade etmiş, böylece bu düşüncenin gelişimine ve daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

5. Kavram Açıklama

Mukaddime’de tarif edilmeden geçilen bazı kavramları Pîrîzâde açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Mesela İbn Haldun, bedevî toplulukların özelliklerini ele alırken bir kimsenin kendi kabilesinden ayrılıp başka bir kabileye katılmasının sebepleri arasında *hîlf* ve *velâ*yı da belirtir. Ancak bu terimleri tarif etmez; *cinayet* (suç) kavramını ise kısaca tanımlar: “(...) bazı nesep [soya] mensupları, bir yakınlık, hîlf, velâ veya işledikleri bir suçtan firar gibi sebeplerle başka bir nesebe dâhil olurlar.”¹⁹

Pîrîzâde, İbn Haldun’un bu metnini, *hîlf*, *velâ* ve *cinayet* (suç) kavramlarını tanımlayarak tercüme etmiştir:

“(...) Bazıları zaman-ı câhiliyyette cârî olduğu üzere lede’l-hâce birbirlerine imdâd ve i’ânet etmek üzere beyinlerinde ahd ü mîsâk edip eymân-ı ğilâz ile ahidlerini tevsîk ve te’kîd ederler. Bazıları dahî neşv ü nemâ bulduğu kabilenin za’f u fakrına binâen onlardan mufâratat ve akviyâya mürâca’at edip hayatında kavî, za’îfin cinâyet ve ğarâmetini tahammül ve mu’âvenet ve muzâheretine tekeffül şartıyla ba’de’l-memât kendüye vâris olmak üzere zu’afâ, akviyâ ile akd-i velâ ederler. Bazıları dahî kavim ve kabileleri beyninde cinâyet etmekle muâhaze havfıyla içlerinden firar edip kabile-i uhrâ ahalisine istinad ve ilticâ ve kenef-i himâyelerini melâz ve me’vâ ederler” (Pîrîzâde, I, 244).

Yine bedevî kabilelerin yapısı hakkındaki başka bir konuda *Mukaddime* metninde tarif edilmeden geçilen “velâ”yı²⁰ türlerine ayırıp tanımlayarak okuyucuya sunmuştur:

18 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 484.

19 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 487. İbn Haldun, *Mukaddime*’nin bir başka konusunda velâ kavramını biraz daha açarak üç türünü sayar. Bununla beraber bunları yine tanımlamaz; bkz. *a.g.e.*, c. II, s. 494.

20 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 484.

“Ve dahî karâbet-i nesebiyye ile asabiyyet hasıl olduğu gibi karâbet-i hükmiyye ve sebebiyye ile dahî hasıl olur. Mesela mevlânın i’tâk ettiği abd üzerinde hakk-ı velâsı ile kezâlik nesebi meçhul bir şahsın, şahs-ı âhara iltica ve akd-i müvâlât ile uhde-i derek ve emânına duhul ricası zımında sabit olan hakk-ı velâ dahî karâbet makamına kaim olup abdin mevlâsı ve dahîlin mültecâsı melâz ve melce’leri olmakla lede’l-hâce avn ü nusretlerine kıyam ve a’dâlarıyla muhâsama ve mukavemete ikdâm edip (...)” (Pîrîzâde, I, 241).

Cevdet Paşa’nın da İbn Haldun’un zikrettiği birçok terime açıklık getirdiği görülmektedir. Tercümesine koyduğu ilk not, İbn Haldun’un sisteminde önemli bir yeri olan “tecrübî akıl” konusundadır. Mütercimim sadece bir alim değil aynı zamanda bir yönetici sıfatıyla da toplum görüşünü önemli ölçüde aksettirmektedir. Burada tecrübî aklın bir gereği olarak hem geleneklere hem de yeniliklere uyum sağlamanın önemini, bunlara karşı direnmenin faydasız ve yanlış olduğunu vurgulamış, toplum hayatında istikrardan yana tavır koymuştur:

“Fikrin işbu mertebe-i sâniyesi [tecrübî akıl] ber-vech-i meşrûh cem’iyyet-i beşeriyyeye müteallık olan âdâb ve usûlü idrakden ibaret olmakla bu babda büyüklere taklîd ve teba’iyyet ve âdât-ı umumiyyeye tevfiik-i hareket lâzimededen iken bazı hod reyler, âdât ve teâmülde halka ittibâ’ etmeyip zu’mlerinden halkı kendilerine uydurmak isterler. Zaman ise hiçbir vakitte insana uymayıp be-herhal insan zamana ittibâ’ etmeye mecbur olageldiği cihetle dest-i zamânenen bir hayli silleler yiyip ve insanı refah ile geçindiren keyfiyyet hemân halk ile hoş geçinmekten ibaret olduğunu anlayıp nihayet halka taklîd ve teba’iyyete mecbur olarak hal-i sâbıkının nedametini çekerler. Amma her kârında ukalâ [akıllı kimseler] sözüne havâle-i sem’-i itibar eden ve âdâb ve etvârında büyüklerin isrine giden kimse tarîk-i ma’îşet ve muaşerette feyz alır ve nazar-ı enâmda makbul olarak bu yolda hal ve haysiyyeti terakî bulur. Ve çünkü hikmet-i ameliyye, ber-minvâl-i meşrûh, tecârib-i sahiha ile kesb olunur mevâddan olmağın, herkesin tecrübesine göre bu babda bir türlü ma’lûmât-ı mahsûsası olabileceğinden her halde pend ü nasîhati ve ukalâ ile olunan meşvereti ganîmet bilmek lazım gelir (...)” (Cevdet Paşa, s. 12).

Cevdet Paşa’nın bu sözlerinin satır aralarında, Tanzimat döneminin getirdiği düzenlemelere uymak gerektiği düşüncesi de okunabilir.

Cevdet Paşa’nın hem aklî ilimler hem de din ilimlerine ait birçok bilimsel kavramla ilgili katkısı bulunmaktadır. Bunlar arasında matematikle ilgili “te’âlîm” (Cevdet Paşa, s. 102), “ruh” (s. 15-18) terimleri sayılabilir. *Mukaddime* metninde geçen kavramların açıklanmasının,

modern dönem öncesi bilim anlayışına ve bilimsel birikimine nüfuz etmek açısından son derece faydalı olduğu açıktır.

6. Konuya Hazırlayıcı Girişler

İbn Haldun'un bir konuya başlama üslubu, başlığı attıktan sonra genellikle sözü fazla uzatmadan konuya doğrudan girmektir. Pîrîzâde ise zaman zaman konuların başlangıcında genel bilgiler vererek veya önceki konu ile ilgili kısa bir özet yaparak başlamakta, bunun ardından metnin tercümesine girişmektedir. Pîrîzâde bu girişlerin kendisine ait olduğunu belirtmemiştir. Buna örnek olarak birinci kitabın onuncu konusuna yazdığı şu giriş verilebilir:

“Ma'lûm ola ki âmm-e-i efrâd-ı beşer, nesl ü nesebde hazret-i Âdem aleyhi's-salâtü ve's-selâma mensub ve müntesib, ve şecere-i vücud-ı mes'ûdlarından munfasıl ve münşa'ib olup sahîfe-i ma'mûre-i arzda tevâlüd ve tenâsül tarîkıyla karnen ba'de karnin Arab ve Acem ve Rum gibi kabâil ve aşâyire müteferrik ve münkasim olmuşlardır. Lâkin bu kabâil ve şu'ûbun bazısının şeref-i ilm ü kemâl ya cûd ü ezfâl ya mehâsin-i a'mâlden bir gayrı cihetle kabile-i uhrâ üzerine fazl u meziyyeti olmakla bu şereften mahrum olan ricâl, kuvvet ü şevket ve hüsn-i şîret ile ma'rûf olan (...) (Pîrîzâde, I, 243-44).

7. Cümle Açıklama

Pîrîzâde'nin *Mukaddime*'yi tercüme üslubunda en fazla dikkati çeken nokta serbest tercüme, yani metnin neredeyse her bir cümlesini açıklayıcı ilavelerle çevirmesidir. Pîrîzâde'nin bu üslubu konu başlıklarının dahi çoğunda kendini göstermektedir. Mesela İbn Haldun'un “Bedevî Hayat Tarzı Ancak Asabiyet Sahibi Kabileler İçin Mümkündür”²¹ şeklinde çevirebileceğimiz bir başlığın Pîrîzâde “Bâdiyede Sük-nâ ve İkamet İttihâd-ı Neseb ve Haseb İle Birbirlerine Avn ü Nusrete Tekeffül ve Taahhüd Eden Ehl-i Asabiyet ve Kabâile Mahsus Olduğu Beyanındadır” (Pîrîzâde, I, 238) şeklinde tercüme etmiştir. Cevdet Paşa'nın bu tür katkıları Pîrîzâde'ye kıyasla daha azdır ve onun tercüme üslubu -daha önce belirttiğimiz gibi- bugünkü anlayışa daha yakındır.

8. İbn Haldun'un Görüşleri ile Açıklama

Pîrîzâde sık sık İbn Haldun'un bazı terim ve cümlelerini yine onun *Mukaddime*'de ifade ettiği görüşleri çerçevesinde yorumlamıştır. Bu

21 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 482.

tür yorumları çoğunlukla metin içinde, bazen derkenarlarda yapmıştır. Mesela “siyaset-i medeniyye” kavramını *Mukaddime*'nin başka bir yerindeki açıklama ile tanımlamış (Pîrîzâde, II, 174, derkenar), Kuzey Afrika ve Endülüs'te yargı kurumlarının asabiyet ile ilgisi konusunda geçmiş dönemlerle on sekizinci yüzyıldaki farkı İbn Haldun'un görüşü çerçevesinde ortaya koymuştur (II, 145, derkenar).

C. *Mukaddime* Tercümesinin Etkisi

Türkiye kütüphanelerinde hem *Mukaddime*'nin hem de Pîrîzâde tercümesinin pek çok yazma nüshasının bulunması bu kitaplara ilginin göstergesi olarak kabul edilebilir.²² Pîrîzâde tercümesinin basılmadan önce de ilgi gördüğü, tamamen veya kısmen kopya edildiği anlaşılmaktadır. Okunaklı bir el yazısı ile yazılmış böyle bir kopya, siyasetle ilgili bazı risalelerin kaydedildiği bir mecmuada yer almaktadır. Pîrîzâde tercümesinin başındaki tarih ilmi ile ilgili kısımdan başlamakta ve coğrafi bilgilerin verildiği kısmın ortalarına kadar devam etmektedir.²³ Babinger'e göre tercümenin pek çok yazmasının bulunması yanında basılması da esere rağbet edildiğini göstermektedir. Pîrîzâde tercümesine ünlü tarihçi Hammer de ilgi duymuş ve bu kitaba Avrupa ilim dünyasının dikkatini çekmiştir. Babinger'e göre *Mukaddime*'nin Pîrîzâde tarafından tercüme edilmesi, Osmanlıların tarih anlayışının on sekizinci yüzyılın ortalarında değiştiğini göstermektedir.²⁴

Mukaddime tercümesine gösterilen ilgiye bir örnek olarak daha önce üzerinde durduğumuz bir Pîrîzâde yazmasına tekrar değinmek yararlı olacaktır. Kitabın sayfa kenarlarına kaydedilen notlar birkaç şahsa aittir ve oldukça dikkat çekicidir. Hemen hemen her sayfada yer alan bu yorumlar İbn Haldun'un görüşlerine eleştiri, onay ve açıklamalar getirmektedir. Bu yorumlar İbn Haldun'un görüşlerinin okunduğunu ve tartışıldığını gösteren bariz bir örnektir. Bu yazmadaki derkenarların bazıları Pîrîzâde'nin İstanbul baskısına da alınmıştır.²⁵

22 *Mukaddime*'yi tercüme ederken Türkiye'deki nüshalardan da yararlanan Rosenthal de bu kanaattedir; bkz. İbn Khaldun: *The Muqaddimah*, çev. Franz Rosenthal, Routledge and Kegan Paul, London 1958, c. I, s. xc; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 309.

23 Bu mecmua, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde tasnif edilmemiş kitaplar arasında bulunmaktadır.

24 Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 309.

25 İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal bölümü, no. 833. Derkenarların büyük çoğunluğu kim olduğunu maalesef tespit edemediğimiz

Mukaddime'nin Osmanlı dönemi tercümesinden oryantantalistler de yararlanmıştır. *Mukaddime*'nin Fransızca'ya ilk tam tercümesini gerçekleştiren De Slane, çalışmasını Türkçe tercümeden de yararlanarak gerçekleştirmiştir. De Slane, Türkçe tercüme için bir rehber olarak kullandığını, eğer Türkçe tercüme mevcut olmasaydı kendi tercümesinin birçok yönden eksik ve hatalı kalmış olacağını ifade etmiştir.²⁶

Sonuç olarak *Mukaddime* tercümesi, İslam düşüncesine Osmanlı elitinin yaptığı katkının bir örneğidir. *Mukaddime* Türkçeye aktarılma ile kalmamış, âdeti yeniden üretilmiştir.

“muharrir”e aittir. Bu derkenarlardan birine koyduğu “muharrir el-müfti” imzası (s. 18b) bu şahsın ulemaya mensup olduğunu düşündürmektedir. Derkenarların birkaçında ise “Hakkı” (3a), “Hayati” (s. 136a) ve “Hikmet” (347a) imzaları bulunmaktadır.

26 Fuad Köprülü-W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1973, s. 169; Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, c. I, s. cviii. De Slane'ın tercümesi, *Mukaddime*'nin Türkçe tercümelerinin basılmasından kısa süre sonra 1862'de yayınlanmaya başlamıştır; bkz. a.yer.